

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2021-2-6>**Лісеєнко Олена Василівна**

доктор соціологічних наук,
професор кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
ORCID: 0000-0002-0408-5203

Гюльхан Юлія Борисівна

аспірантка кафедри філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ПОНЯТТЯ І СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Актуальність теми. Філософське осмислення проблем розвитку сучасного українського суспільства передбачає глибоке дослідження національної ментальності, з якою пов'язані архетипи, звичаї, установки, стереотипи народу. Необхідність цього визначається також «антропоцентричним поворотом» у сучасних гуманітарних і соціальних науках, пов'язаним з переорієнтацією наукового інтересу з вивчення соціальних структур, інститутів і процесів, соціального життя, вираженого здебільшого за допомогою економічних термінів, до людського життя, в якому принципів категорії сформульовані в культурних термінах і стосуються сфери індивідуального. Відбувається зростання інтересу до сенсу життя та свідомості людей, символічних систем, звичаїв і цінностей, архетипів, стереотипів сприйняття і моделей поведінки. Тому у фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності. **Метою статті** є аналіз місця поняття «національна ментальність» в понятійно-категоріальній системі філософського знання, розгляд сутнісних характеристик національної ментальності як соціокультурного явища. **Методи дослідження** – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод. **Результати дослідження.** Виявлення суттєвих характеристик національної ментальності як наукового поняття дозволило представити авторське визначення категорії «національна ментальність». Зроблено висновок, що національна ментальність – це інтегрально-синкретичне утворення, в якому життєві цінності народу становлять моделюючу домінуючу його світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння. Як багатогранне соціокультурне явище національна ментальність представлена в наступному вигляді: архетипічний компонент – система архетипів; когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смісловий компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, значень, норм; емоційний компонент – оцінки, настрою, емоції, почуття; поведінковий компонент – мотиви і стереотипи поведінки. Відзначено, що кожен з цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і національна ментальність має стійкі і нестійкі структурні стани. Аналіз національної ментальності як соціокультурного явища дозволив визначити коріння її формування, закладене в звичаях, традиціях, ритуалах. Вони сприяють формуванню певних культурних архетипів, установок і стереотипів і визначають особливість і зміст національної ментальності.

Ключові слова: ментальність, національна ментальність, національна культура, соціокультурне явище, цінності.

Актуальність проблеми. Філософське осмислення проблем розвитку сучасного українського суспільства передбачає глибоке дослідження національної ментальності, з якою пов'язані архетипи, звичаї, установки, стереотипи народу. Необхідність цього визначається також «антропоцентричним поворотом» у сучасних гуманітарних і соціальних науках, пов'язаним з переорієнтацією наукового інтересу з вивчення соціальних структур, інститутів і процесів, соціального життя, вираженого здебільшого за допомогою економічних термінів, до людського життя, в якому принципові категорії сформульовані в культурних термінах і стосуються сфери індивідуального. Відбувається зростання інтересу до сенсу життя та свідомості людей, символічних систем, звичаїв і цінностей, архетипів, стереотипів сприйняття і моделей поведінки. Тому у фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності, сутнісні характеристики понять «ментальність», «національна ментальність», що позначає глибинні структури національного характеру, фундаментальні характеристики народного духу, архетипічні прояви масової свідомості.

Сьогодні поняття національної ментальності є категорією філософії, соціології, культурології, історії, інших гуманітарних і соціальних наук, і в кожній науці воно отримало своє специфічне тлумачення. Таким чином, теоретична й практична значимість вивчення національної ментальності, недостатність дослідження сутнісних характеристик категорії «національна ментальність» у філософському дискурсі зумовлюють актуальність аналізу національної ментальності як наукового поняття і соціокультурного явища.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених дослідження феномена національної ментальності представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, П. Гнатенко, І. Бичко та інших. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) відомі українські дослідники М. Попович, С. Кримський, В. Навроцький, Н. Вяткіна та інші розглядають методологічні проблеми теорії ментальності й деякі аспекти історії та теорії української ментальності [1]. Так, М. Попович використовує таке значення терміна «ментальність»: те, що «відбувається в розумі, в психіці індивіда, а не в матеріально виражених поведінкових діях (хоча за цими поведінковими діями можна було б судити про їх внутрішній зміст – психічний, моральний або інтелектуальний)» [2; 5]. О. Донченко досліджує різні форми національної ментальності та підкреслює, що в архетипових формах концентрується досвід спільної еволюції (інволюції) спільнот у їх історичному розвитку, що відбивається у феномені «соціетальної психіки» [3].

Мета статті – аналіз місця поняття «національна ментальність» в понятійно-категоріальній системі філософського знання, розгляд сутнісних характеристик національної ментальності як соціокультурного явища. Найголовнішими завданнями виступають: аналіз національної ментальності як наукового поняття; аналіз дефініцій національної ментальності у сучасному філософському дискурсі з метою виявлення основних тенденцій у її дослідженні; обґрунтування авторської дефініції поняття «національна ментальність»; виявлення сутнісних характеристик національної ментальності як соціокультурного явища.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою, завданнями роботи та характеризується застосуванням загальнонаукових методів формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також використанням аксіологічного методу.

Результати. Ментальність – це одне із багатозначних понять у філософській науці. Досі визначення поняття ментальності залишається дискусійним, що може пояснюватись складністю, динамізмом, багаторівневим характером самого феномена ментальності. У найзагальнішому сенсі ментальність трактується як специфічний спосіб і тип мислення, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає в себе і несвідоме. В енциклопедичних словниках дається дуже широке визначення поняття «ментальність»: «1. Здатність мислення, інтелект. 2. Спосіб мислення. 3. Умонастрій» [4]. У той же час ментальність трактується як полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає значною мірою в несвідоме.

Деякі науковці (Н. Белякова, Н. Нестерова, В. Футін та інші) вважають, що поняття «ментальність» та «менталітет» відображають різні сторони одного соціального явища, причому менталітет є сукупністю стійких характеристик нації, а ментальність, яка залежить від конкретних соціально-історичних обставин, є ситуативною, фрагментарною. Тобто менталітет та ментальність співвідносяться в цьому разі як загальне та часткове. Але в той же час деякі інші представники наукового дискурсу використовують ці два поняття одночасно, вважаючи їх синонімами. Наприклад, як зазначає дослідник феномену ментальності Р. Додонов, поняття «ментальність» є лише слов'янським інваріантом європейського терміну «менталітет» [5, с. 3]. Таким чином, можна зробити висновок, що проблема співвідношення цих двох понять у сучасному науковому дискурсі і досі залишається невирішеною. Внаслідок того, що в досліджених нами джерелах значення цих термінів не розрізняється, ми теж будемо їх розглядати як синоніми. Але, оскільки саме термін «ментальність» частіше вживається в українській літературі, надалі будемо переважно використовувати саме його.

Під національною ментальністю у найзагальнішому вигляді ми пропонуємо розглядати сукупність історично сформованих установок і рис характеру народу, цінностей, стереотипів і архетипів, які мають специфіку поведінкового прояву. Вважаємо, що національна ментальність – це інтегрально-синкретичне утворення, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу домінуючу його світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння.

Один з підходів у визначенні національної ментальності, що підкреслює його історичну зумовленість, пов'язаний з поняттями «свідомість» і «мислення». Треба відзначити, що вже протягом Нового часу в ряді філософських розробок (наприклад, роботи Ш. Монтеск'є, Ж.Б. Віко, І. Гердера, Г.В.Ф. Гегеля та інші) отримала розвиток ідея про «народний дух» будь-якого народу. До другої половини XIX ст. ця ідея настільки утвердилася в науці, що в 1859 р. М. Лацарус і Х. Штейнталь оголосили про формування нового наукового напрямку – етнічної психології, та видання з даної проблематики відповідного журналу. Ця нова наука повинна була займатися, на думку вчених, вивченням народної душі, тобто елементів і законів духовного життя народів. Надалі цей напрям підтримали В. Вундт, Г.Г. Шпет, Г. Лебон, Р. Тард і ряд інших вчених.

Відкриття К. Юнгом архетипів «колективного несвідомого» запропонувало науці нові підходи в тлумаченні ментальних феноменів [6]. Архетипи людської свідомості, або «колективне несвідоме», дали певне наукове обґрунтування відомій історичній стійкості і повторюваності світоглядних і поведінкових стереотипів різних народів, що відзначалося багатьма вченими ще задовго до Юнга.

Однак чи можемо ми в усіх цих випадках говорити про національну ментальність? Чи є так званий «народний дух» або «національна свідомість» визначальною характеристикою масової свідомості певного народу? Дослідники користуються терміном «духовний світ», але створюється враження, що малися на увазі особливості мислення нації. Чи відображає духовний світ народу сенс поняття «національна ментальність»? Якщо припустити, що дослідники ґрунтувалися на тому, що мислення виражається в мові і культурі, то це розуміння може мати місце. Але варто підкреслити і зворотний зв'язок, який існує між цими поняттями. Звичайно, перш ніж сказати що-небудь, ми формулюємо наявну думку, так би мовити, наділяємо її словами, але розмірковуємо ми також за допомогою слів. Мова задає спосіб мислення. Культура народу формується під впливом національного мислення. В окремих культурних пам'ятках, як вербальних, так і невербальних, відображаються особливості національної ментальності, наприклад, строгість і лаконічність німецької культури, чуттєвість і витонченість Франції. У той же час мислення часто визначається культурними особливостями. Людина мислить, виходячи з понять, сформованих у культурі нації. Також специфічні риси мислення народу визначаються традиціями. Саме тому способи мислення нації можна вважати системоутворюючим елементом структури національної ментальності. Якщо звернутися до запропонованої Р. Додоновим структури національної ментальності, то вчений визначає три основних рівня національної ментальності: 1) нижчий – психоенергетичний (поле), тут фіксується кількість психоемоційної розумової енергії, яка необхідна для вирішення поточних завдань; 2) несвідомий,

що складається з декількох рівнів: архетипний (образи), етнічний, расовий, загальнолюдський; 3) вищий – розумовий, логічний (поняття). Як зазначається дослідником, «ці рівні об'єднуються загальним механізмом ретрансляції з покоління в покоління інформації про найбільш оптимальні прийоми рішення стандартних завдань, що постають перед членами колективу» [5].

Поняття національної ментальності включає в себе сукупність різних компонентів свідомості і несвідомого. Для розуміння особливостей функціонування національної ментальності на кордоні свідомості і несвідомого можна уявити розуміння цього феномену як сукупності двох пересічних площин: соціальних установок і соціокультурних орієнтацій. В основу механізму функціонування національної ментальності можуть бути покладені три основні функціональні установки: сприйняття (що представляє собою когнітивний елемент), оцінка (афект) і поведінка (діяльнісний компонент), які представляють собою своєрідну глибинно-психічну «вертикаль», і соціокультурні орієнтації. Таким чином, феномен національної ментальності виходить за межі суспільної свідомості, але водночас не ототожнюється з колективним несвідомим, як у контексті теоретичних побудов З. Фрейда, А. Адлера і К. Юнга.

Питання, пов'язане з основними структурними компонентами національної ментальності для вивчення її сутнісних характеристик, залишається досі дискусійним, оскільки не запропоновано інструментарію, який би дозволив це зробити з достатнім ступенем точності. Найбагатша феноменологія прояву національної ментальності відкриває його складну структуру і в когнітивному, і в ціннісному, і в емоційному, і в поведінковому аспектах.

Ще на один важливий аспект поняття національної ментальності слід звернути увагу. Найближче до його розгляду підійшла група представників української діаспори – Ю. Липа, А. Кульчицький та інші [7]. Зокрема, А. Кульчицький, який займався вивченням специфічних рис, що визначають своєрідність психіки українського народу, глибоко досліджував тенденції та закономірності масової свідомості, фактори формування української ментальності та особливостей характеру українців. Маючи на увазі саме ментальні освіти, він пише, що сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень, установок, стереотипів, архетипів соціальної поведінки формується у народі протягом усієї його історії і впливає на сучасний спосіб життя, діяльності та тип соціального мислення.

Здається, таке розуміння цього поняття дозволяє отримати розширене уявлення про природу і суть феномену, який він відображає. Слід погодитися з думкою А. Кульчицького, що національна ментальність відображає рівень індивідуальної та колективної свідомості, який складається протягом тривалого періоду часу, принаймні, кількох десятків років.

Національна ментальність має певну цілісність, наявність певного якісного ядра, яке виступає певною основою цілісного способу життя людини. Домінантою якісного ядра національної ментальності виступає система цінностей. Тому національна ментальність може бути визначена як особливий, вкрай стійкий спосіб організації, структури освоєння системи основоположних цінностей, наприклад, системи моральних ідеалів, тобто системи стійких сформованих масових духовних структур, які панують у той чи інший момент часу в суспільстві.

На наш погляд, структура, як багатогранне соціокультурне явище, може бути представлена в такому вигляді: «архетипічний» компонент менталітету – система архетипів; когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смісловий компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, значень, норм; емоційний компонент – оцінки, настрою, емоції, почуття; поведінковий компонент – мотиви і стереотипи поведінки. Необхідно відзначити, що кожен з цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і феномен національної ментальності має стійкі і нестійкі структурні стани.

Висновки. Термін «національна ментальність» у сучасному науковому дискурсі є досить популярним, що свідчить, з одного боку, про потребу наукової рефлексії найважливішого складника генетичного коду народу, який позначається цим терміном, а з іншого боку, про необхідність врахування особливостей національної ментальності в умовах сучасних соціокультурних змін. Багато показників національної ментальності, які відіграють величезну роль у суспільстві, до цього часу вивчені недостатньо.

Поняття національної ментальності відображає історично і соціокультурно зумовлений спосіб мислення народу, глибинне джерело і рівень колективної свідомості, що включає і несвідоме. Вважаємо, що національна ментальність – це інтегрально-синкретичне утворення, у якому життєві сенси (цінності) народу становлять моделюючу домінуючу його світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння.

Запропоновано поглибити розуміння сутності національної ментальності як сукупності когнітивних, архетипічних, ціннісно-смислових, емоційних, поведінкових компонент, які розвиваються та формуються в певному культурному просторі.

Потреба наукової рефлексії національної ментальності як соціокультурного явища надзвичайно актуалізується в контексті соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства. Це зумовлює необхідність подальших пошуків найбільш ефективних методів філософського аналізу національної ментальності, що дозволить концептуалізувати цей багатовимірний соціокультурний феномен.

Список використаних джерел

1. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
2. Попович М.В. Теорія ментальності. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ : Наукова думка, 2006. С. 3–30.
3. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 1–2. С. 118–157.
4. Cambridge international dictionary of English. Cambridge UP. 1995 p. 112.
5. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. Запорожье : РА «Тандем-У». 1998. 340 с.
6. Юнг К. Архетип и символ. Москва : Ренессанс, 1991. 270 с.; Юнг К. Об архетипах коллективного бессознательного. Архетип и символ. Москва : Ренессанс, 1991. С. 97–128.
7. Українська діаспора. Київ : Інститут соціології АН України, 1993. 106 с.

References

1. Problemy Teoriyi mental'nosti [Problems of the theory of mentality]: monohrafiya. Kyiv: Naukova dumka, 2006. 403 s.
2. Popovych M. V. Teoriya mental'nosti. Problemy Teoriyi mental'nosti [Theory of mentality. Problems of the theory of mentality]: monohrafiya. Kyiv: Naukova dumka, 2006. S. 3–30.
3. Donchenko O. Kontseptsiya sotsial'noyi psykhyky Suspil'stva. *Filosofs'ka y sotsiolohichna dumka*. 1994. № 1-2. S. 118–157.
4. Cambridge international dictionary of English. Cambridge UP. 1995. p.112.
5. Dodonov R.O. Etnichna mental'nist': dosvid sotsial'no-filosofs'koho doslidzhennya [Ethnic mentality: the experience of socio-philosophical research] / R. A. Dodonov. Zaporizhzhya: RA «Tandem-U». 1998. 340 s.
6. Yunh K. Arkhetyp i symvol [Archetype and symbol] / K. Yunh.- M.: Renesans, 1991. 270 s. ; Yunh K. Pro arkhetyp kolektyvnoho nesvidomoho / K. Yunh // Arkhetyp i symvol. M: Renesans, 1991. S. 97–128.
7. Ukrayins'ka diaspora [Ukrainian Diaspora]. Kyiv: Instytut sotsiolohiyi AN Ukrayiny, 1993. 106 s.

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Sociological Sciences,
Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of socio-cultural activity
The state institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0408-5203

Guelhan Julia Borysivna

Graduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of socio-cultural activity
The state institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

NATIONAL MENTALITY AS A PHILOSOPHICAL CONCEPT AND SOCIOCULTURAL PHENOMENON

Actuality of theme. Philosophical understanding of the problems of development of modern Ukrainian society involves a deep study of the national mentality, which is associated with archetypes, customs, attitudes, stereotypes of the people. The need for this is also determined by the “anthropocentric turn” in the modern humanities and social sciences, associated with the reorientation of scientific interest in the study of social structures, institutions and processes, social life, expressed mainly in economic terms, to human life. categories are formulated in cultural terms, and which relate to the sphere of the individual. There is a growing interest in the meaning of life and consciousness of people, symbolic systems, customs and values, archetypes, stereotypes of perception and patterns of behavior. Therefore, the focus of modern researchers are various aspects of the analysis of the theory of national mentality. The purpose of the article is to analyze the place of the concept of “national mentality” in the conceptual and categorical system of philosophical knowledge, consideration of the essential characteristics of the national mentality as a socio-cultural phenomenon. Research methods – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis), as well as the axiological method are used. Results of the research. Identifying the essential characteristics of the national mentality as a scientific concept allowed to present the author's definition of the category “national mentality”. It is concluded that the national mentality is an integral-syncretic formation, in which the vital values of the people are the modeling dominant of its worldview, worldview and worldview. As a multifaceted socio-cultural phenomenon, the national mentality is presented as follows: archetypal component – a system of archetypes; cognitive component – the image of the world and ways of thinking of the collective subject; value-semantic component – a system of values, value orientations, ideals, values, norms; emotional component – evaluations, moods, emotions, feelings; behavioral component – motives and stereotypes of behavior. It is noted that each of these components has an unconscious and conscious level, and the national mentality has stable and unstable structural states. Analysis of the national mentality as a socio-cultural phenomenon allowed us to determine the roots of its formation, embedded in customs, traditions, rituals. They contribute to the formation of certain cultural archetypes, attitudes and stereotypes and determine the features and content of the national mentality.

Key words: *mentality, national mentality, national culture, socio-cultural phenomenon, values.*